

A társadalmi-nemi (gender-) rezsím és küzdelem a magyar államszocializmusban

Bevezetés

Az „államszocializmus” időszaka kétségtelenül drámai változásokat hozott a társadalmi-nemi politikában és a társadalmi-nemi viszonylatokban a társadalom, a politika, a gazdaság és a kultúra kulcsfontosságú területein. Ám jelentős egyet nem értés és vita van e változások tényleges hatásáról, nevezetesen arról, milyen kapcsolat volt folytonosság és változás között a társadalmi-nemi politikában és a társadalmi-nemi viszonyokban az államszocializmus alatt; milyen kapcsolat volt a szocialista/kommunista emancipációs eszmény és az államszocializmus valósága között, tehát egyúttal a szocialista társadalmi-nemi rezsím jellegéről; az államszocialista társadalmi-nemi politika mögöttes indítékáról; végül pedig arról, miként vethetők össze az államszocialista társadalmi-nemi politika eredményei és a nemek közti kapcsolatokban az államszocializmus alatt lezajlott változások a Nyugat-Európában vagy más nyugati országokban ugyanabban az időszakban végbement fejlődéssel.¹

Ez a tanulmány historicizáló és kontextualizáló (vagyis történeti-visszatekintő és korabeli összefüggéseket vizsgáló) megközelítést kínál az államszocializmus társadalmi-nemi történetéhez avégett, hogy megvilágítson néhány szóban forgó kérdést a főnti vitákból. Közelebbről megjelölve, úgy fogom föl és vizsgálom a magyar államszocializmust, mint a mezőgazdálkodó társadalomból egyfajta „utolérő fejlődés” tervezete révén az ipari társadalomba való átmenet egyik történelmi változatát. Valamint olyan rendszernek tekintem az államszocializmust, mint amelynek történetileg férdominanciájú társadalmakat kellett továbbépítenie és átdolgoznia. Kimutatom, hogy a változó kapcsolat a megfizetett és meg nem fizetett munka között s az emiatt folyó küzdelem, miközben maga is változott az „utolérő fejlődés” kontextusában, kulcstényező volt a jelentett az államszocialista társadalmi-nemi rezsím alakításában. Továbbá, e rezsím fejlődése szoros kölcsönös kapcsolatban állt tágabb téren a nemi egyenlőtlenség és hierarchia körül folytatott csatározásokkal, s mindehhez a „női emancipáció” államszocialista fölfogása, politikája és realitásai szolgáltak háttérként.

A tanulmány három metszetben vázolja föl némely kulcsfontosságú vetületeit a magyar államszocializmus társadalmi-nemi politikájának és viszonylatainak. Az első részben foglalkozom a fizetett és a meg nem fizetett női munka fejlődésének kulcsfontosságú elemeivel és a férfimunkához meg az „utolérő fejlődés” általános projektumához való viszonyukkal. A második részben azt firtatom, hogy a politikai irányelvek milyen mértékben és milyen módon járultak hozzá az idők folyamán a szociálpolitika és a társadalmi-nemi politika terén a megcélzott fejlődés logikájának kialakításához és így a társadalmi-nemi viszonylatok befolyásolásához és változásához. A harmadik rész tárgyalja a konfliktusokat és hatalmi viszonyokat, amelyek a munka világában, a társadalmi életben és magánéletben létrehozott társadalmi-nemi viszonyok folytonosságából és változásából adódtak.

Megfizetett és meg nem fizetett munka

Magyarország a második világháború végén gyengén fejlett mezőgazdasági ország volt, némileg számottevő iparral. 1949-ben a dolgozó népesség ötvennégy százalékát foglalkoztatta a mező- és erdőgazdaság. Ez az arányszám a következő két évtizedben tizenöt-tizenöt százalékkal csökkent, majd 1990-ben már csupán tizenöt százalékra rúgott (*Magyarország népessége...* 1996, 88). Ugyanakkor a gazdaság aktív résztvevőinek teljes száma az 1949-es 4,1 milliőről 4,8 millióra nőtt 1960-ban, előbb gyorsan, majd lassabban. A nők a gyújtópontjába kerültek annak a politikának, amely arra irányult, hogy fölgyorsítsa a népesség eladdig „nem dolgozó” csoportjai bevonását a formálisan is alkalmazottak körébe. A nők százalékaránya a munkaerőben az 1949-es huszonnégyről 1970-ben negyvenre, 1990-ben negyvennégyre emelkedett. 1949-ben a női lakosság harmincöt százaléka számított a munkaerő részének, ez az arány hatvannégy százalékra nőtt 1970-re, végül hatvankilenc százalékra szökött föl 1990-ben (*Magyarország Statisztikai...* 1991; *Magyarország Statisztikai...* 2008). A hátrányos helyzetű roma kisebbségben² azonban (a következőkben e néven a Magyarországon élő cigányokat emlegetem), ez a szám sokkal alatta maradt a nőket összességben jellemző átlagszámoknak. 1970-ben csupán a dolgozó életkorban levő „romnja” (= roma nők) harminc százaléka volt formálisan alkalmazásban, s e szám még 1987-ben sem haladta meg a negyvenkilenc százalékot (viszont 1993-ra megint meredeken lecsökkent tizenhat százalékra). (Janky 2005, 136–148, különösen 139) Viszont az 1970-es évekre markánsan megnövekedett a nem Budapesten élő gazdaságilag aktív (ez volt a hivatalos szóhasználat) nők százalékaránya az összes gazdaságilag aktív nőkhöz viszonyítva. Ez részben a regionális iparfejlesztés elhatározott politikájának volt köszönhető, amely a női munkakinálat „elszörtan maradó tartalékából” származott előny kihasználására irányult (Zimmermann

1993, 234–249, különösen 243). Ennek dacára az alacsony képzettségű és kis településeken élő nők mégis csupán korlátozottan léphettek fizetett alkalmazásba. A roma nők szembeszökően alacsony foglalkoztatási szintje szorosan összefüggött avval a ténnyel, hogy a roma népesség arányait tekintve túlzottan nagyszámú volt Magyarországnak azokban a falvainban és vidéki térségeiben, „ahol a szakképzetlen nők számára akkor is nagyon kevés tartós munkalehetőség adódott” (Havas – Kemény 1999, 430–441, különösen 435). 1979-ben a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) központi bizottsága ebben a jelenségben jelölte meg a roma nők alacsony foglalkoztatási szintjének okát (Mezey 1986, 266). Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében már 1973-ban is azt állapították meg, hogy a megközelítőleg 7500 munkaképes életkorú romából 1900-an (1300 nő és 600 férfi) készek volnának munkát vállalni. Ugyanakkor azt is számításba kellett venniük a hatóságoknak, hogy mind a roma férfiak, mind a roma nők kiterjedten foglalkoztak megfizetetlen munkával – a férfiak esetében például ilyen volt a tüzelőnek való fa gyűjtögetése a téli hónapokban –, ami akadályozta szabályszerű foglalkoztatásukat (Gaál 1997, 1: 122, 132).

Az a politikai irányelv, amelyik megteremtője és hajtóereje volt a törekvésnek, hogy a nők többségével munkaerőként számoljanak, szorosan kapcsolódott az „utolérő iparosítás” politikájához, amely az államszocializmus első évtizedeit jellemezte Magyarországon. A szomszédos nyugati országokkal való összehasonlításban mutatkozó gazdasági szakadék szűkítését kezdetben olyan politika folytatásával végezték, amely – különösen a korai években – a nemzeti jövedelem maximális hányadát forgatta vissza a magas munkaintenzitást igénylő fölhalmozási folyamat beruházásaiba, s később is annyit fordított ilyen célra, amennyi csak lehetséges volt a viszonylagos társadalmi béke fönntartása mellett (Delapina – Komlosy 1991, 93–129, különösen 101–103 és 112–114). E politika megvalósításához tetemes munkaerőt kellett mozgósítani a foglalkoztatás biztosítására a gazdaságilag döntő térségekben. Ezek a munkások és alkalmazottak kezdetben a munkájukkal előállított termék teljes értékének csak nagyon kicsiny részéhez jutottak hozzá saját fogyasztásuk és „újratermelésük” céljára. A női munkaerő mozgósítását egyfelől az állami „munkaerő-irányítás” rendszere révén érték el, ezt azonban különösen az 1950-es évek elején munkás-„toborzó” kampányokkal és egyéb intézkedésekkel is megtámogatták (Zimmermann 1993, 237–238; Palasik 2005, 78–100). Ám a nagyon alacsonyan tartott bérszínvonal miatt számos családban férjnek és feleségnek egyaránt fizetős állást kellett vállalnia.

A nők fizetett munkába állítására irányuló mozgalom semmiképp sem járt együtt a társadalmi-nemi szegregáció és rétegződés csökkenésével a munkaerőpiacon (Zimmermann 1993, 237–238). Pest-megyében – vagyis a főváros körüli régióban, magának Budapestnek a kivételével – reprezentatív fölmérést végeztek az 1970-es évek elején a munka-

erő (amelynek hatvan százaléka budapesti munkahelyre „ingázott”) átlagos munkahelyi és életkörülményeivel kapcsolatban; ez a kutatás megállapította, hogy például míg a férfi munkaerő negyven százaléka szakképzett volt, addig a nőknek csupán tizenöt százaléka rendelkezett olyan képzettséggel, amelynek hasznát vehette. „Súlyosbítja a helyzetet, hogy a női szakmunkások egytől-egyig a textiliparban, a ruházati iparban, a cipőiparban és az élelmiszeriparban helyezkednek el, vagyis olyan területeken, ahol a szakmunkások keresete az átlagnál jóval alacsonyabb.” (*Pest megye...* 1971, 9, 21) 1960 és 1990 között a szakképzett kétkezi munkaerőnek csupán tíz százaléka volt nő a mezőgazdasági szövetkezetekben, miközben a betanított és a szakképzetlen munkaerő arányszáma a negyvenhez közelített. A nők munkája itt főleg a női munka hagyományos területeire összpontosult, nevezetesen leginkább a veteményezésre, ahol is a munkaerő kétharmadát nők adták 1980-ban (Asztalos Morell 1999, 403, 410). A férfiak és a nők jövedelme között is tág szakadék tátongott évtizedeken át az iparban, a mezőgazdaságban és a szolgáltató szektorban. A nők a férfiak fizetésének hetven százalékát vagy még kevesebbet keresték meg (Zimmermann 1993, 237–238). Egy pillantás a jövedelemmegoszlásra roppant világosan leleplezi a nők rovására fönntartott társadalmi-nemi diszkriminációt. 1980-ban a nők hetvenöt százaléka, a férfiaknak pedig harmincöt százaléka keresték az országos átlag alatt. Viszont a férfiaknak tizennyolc százaléka, a nőknek pedig mindössze három százaléka keresték az átlagnál 150 vagy még nagyobb százalékkal többet (Ferge kézirat, 21). A nőket sújtó diszkrimináció egyik formája volt az, hogy továbbra is nemkívánatos szexuális közeledéssel és olyan ajánlatokkal kellett szembenézniük, amelyek esetében a különleges álláslehetőségekért szexuális szolgáltatásokkal kellett fizetniük (Horváth S. 2005, 288–299, különösen 296–297).

Sok nő, aki a mezőgazdasági szövetkezetekben talált alkalmazást – ezek tevékenységét is magukban foglalják a főnti statisztikák – különösen nehéz helyzetbe került. A mezőgazdaság kollektivizálásának az államszocializmus korai időszakában erőltetett és részben erőszakos kezdetei után 1956-tól a szövetkezetek állandó növekedésének szakasza következett. A magán- és a kollektív termelés szimbiózisa, amelyet kezdetben átmeneti modellnek szántak, s amelyik a dolgozókat formailag szövetkezeti tagokra és „kisegítő családtagokra” osztotta, a szövetkezetek alapvető szerkezetévé intézményesült, s több évtizedig fönntmaradt (Asztalos Morell 1999, 3). 1970-ben és 1980-ban a nők aránya a mezőgazdasági munkaerő negyven százalékára rúgott a mezőgazdaság ún. szocialista szektorában, vagyis a szövetkezeti és állami gazdaságokban. Mind a termelőszövetkezetek gazdaságilag aktív tagjai, mind pedig a szövetkezeti alkalmazottak között ugyanebben az időszakban a nők számaránya csupán mintegy harminc százalékot ért el, és sokukat alacsony színvonalú munkára alkalmazták a szövetkezeti adminisztrációban. Az aktív „kisegítő családtagoknak” azonban kilencvennégy százaléka nő volt

1970-ben és kilencvennyolc százaléka 1980-ban. Tudjuk, hogy 1962-ben ezek a nők csupán átlagos munkanapjuk nagyon kicsiny részét töltötték fizetett munkával, miközben megközelítőleg a munkanap harmadát fordították mezőgazdasági (háztáji) magán-termelésre. (Asztalos Morell 1999, 395–401, 422–443, 444–445; Kovácsné Orolin Zsuzsa 1976, 205–224, különösen 218) Tehát a szövetkezetek belső szerkezete évtizedeken át, továbbra is, ellentmondott a nők és a férfiak számára formálisan egyenlő bánásmód biztosítása felé haladó, uralkodó trendnek.

Egyáltalában, a „valóságosan létező” szocializmus alatt a (jövedelmező állás értelmében vett) munka világában a „két kereső – egy családi jövedelem” (valójában: „egy kereső férfi és egy kereső nő – egy családi jövedelem”) gazdasági modellje volt uralkodó. Így lehetett mérsékelt költséggel két munkást hozni a piacra – ami nagyon is fontos volt a munkaintenzív „utolérő fejlődés” terve számára. Ezek a két keresővel számoló családok meglehetősen szerény – ámbár a lakosság nagy része számára biztos – megélhetést élveztek. Az 1960-as évektől fogva elviselhető és fokozatosan javuló életföltételeket biztosítottak a lakosság nagy többségének. Ugyanakkor a foglalkoztatás világának, amelynek részét alkotta ez a családonkénti két kereső személy, a meghatározó jegye volt a folytatódó, társadalmi-nemi egyenlőtlenség. A fizetett munkára – mégpedig a társadalmi részesedéshez kulcsfontosságú követelményt jelentő fizetett állásban végzett munkára – való egyenlőtlenség változatlanul fennállt a nők között, különösen a vidéken vagy kis községekben élők és a városiak között, valamint a lakosság többségének nőtagjai és a roma nők között. Ténylegesen a két csoport közti távolság a valóságban még tovább növekedett, legalábbis a szocializmus első évtizedeiben.

Tehát a fizetett munkába való bevonás sok változást hozott a nők életében, de kevés társadalmi-nemi egyenjogúságot. Még sivárabb a kép, ha a meg nem fizetett munka terén bekövetkezett fejleményeket nézzük, beleértve egyik-másik efféle munka átalakulási folyamatát fizetett gondozási munkává. Az államszocialista Magyarországon feszült volt a viszony e fejlemények, valamint mind a társadalmi-nemi viszonylatok, mind a nők fizetett munkája között. A következők tárgyalása során a „meg nem fizetett munka” kifejezést használok minden háztartásbeli tevékenységre és minden olyan mezőgazdasági munkára, amelyet a háztartásokban magánfogyasztás vagy kispiaci árucserre céljára végeztek a szocialista mezőgazdasági szektoron kívül. Ezeket a munkaféleségeket nem tüntették föl a nemzeti termék szabványos kimutatásaiban. A „fizetett munka” kifejezés magában foglalja azt a fizetős gondozói munkát, amelyik tartalmazza az olyankor előálló tevékenységeket, amikor az úgynevezett „reprodukciós munka” részben átnyúlik a látható gazdaságra, vagyis részévé lesz az állam, a kollektívák és a vállalatok égisze alatt folyó munkának; és/vagy amikor közvetlenül a piacon adnak-vesznek fizetett gondozói munkát.

Az államszocialista Magyarországon, ahogyan más államszocialista országokban is, a folytonosságnak két szorosan összefüggő aspektusa játszott fontos szerepet a meg nem fizetett munkával kapcsolatos politika alakulásában. Az első volt a foglalkoztatásra alkalmas népesség e meg nem fizetett tevékenységekből való kiváltásának fokozatos folyamata. Csakhogy ennek a meg nem fizetett munkának fizetett foglalkoztatássá való átalakítására tett erőfeszítések – akár bölcsődék, üzemi étkezdék vagy a szociális ellátás hasonló formáiban, akár munkatakarékos háztartási eszközök gyártása és árusítása révén – nem tudtak lépést tartani a fizetett alkalmazásra lépő nők áradatával úgy, hogy csakugyan megszabadítsák őket a meg nem fizetett munka terhétől, amiként ezt a totyogó és az iskolás kor előtti gyerekek számára kiépített gyermekgondozói létesítmények elterjedésének számai mutatják. 1950-ben az óvodás korú gyerekek huszonhat százaléka járt valóságosan óvodába. A következő évtizedben ez a szám tíz százalékkal nőtt, az 1960-as és 1970-es években pedig évtizedenként további huszonkét százalékkal, s 1980-ra nyolcvanhét százalékot ért el. A háromévesnél kisebb gyerekeknel a kezdőpont rendkívül alacsony volt, alig több, mint egy százalék, s azután 1980-ra is csupán hatvan százalékgig emelkedett (Lampland 1989, 306–322, főként 313). Különösen föltűnő volt a gyermekgondozási létesítmények hiánya a kisközségekben és falvakban, amelyek, lévén hogy a roma népesség aránytalan százaléka él az ilyen községekben és a gyerekek száma átlagon fölüli, jelentősen hozzájárult a foglalkoztatás alacsony színvonalához a roma nők között (Mezey 1986, 266). 1962-ben a „kisegítő családtagok” gyanánt osztályozott nők a mezőgazdasági szövetkezetekben munkaidejük több mint kétharmadát fordították háztartásbeli föladataikra, beleértve a gyermekgondozást. Ezeknek a tevékenységeknek a beszámításával munkanapjuk átlagban 11,2 órára emelkedett, s ők ezeknek a háztartásbeli kötelességeknek az aránylag széleskörű elfogadásáért társadalmi-nembeli egyenlőtlenséggel fizettek a fent említett szövetkezetekben.³ A gyermekgondozási létesítmények szűke az 1960-as években a bölcsődéknél olyan drámai túljelentkezéshez vezetett, hogy számos anya, miután anyaságának ideje lejárt, kénytelen volt beletörödni, hogy fizetés nélkül marad gyakran hónapokon át. A hatvanas évek derekán az anyák átlagosan csupán a szülés utáni év negyven százalékát töltötték hivatalosan fizetett alkalmazásban az üzemben vagy a hivatalban (Zimmermann 1993, 239). Egyáltalában, a lassú haladást a nők tehermentesítésében a gyermekgondozási és egyéb háztartási munkák alól tekinthetjük úgy, hogy tudatos gazdaságpolitikai döntések okozták, amelyek a gyors utolérő iparosítást célozták. Ennek a prioritásnak két fontos következménye volt: először is, a lemaradás a fogyasztási javak gyártását serkentő beruházásokban, illetve olyan szolgáltatások és munkaféleségek megteremtésének halogatása, amelyek arra irányultak volna, hogy megkönnyítsék a meg nem fizetett tevékenység bevonását a látható gazdaságba.

Másodszor pedig, hogy mindenekelőtt a nők fizették meg e késlekedés árát. A háztartásbeli kötelességek újraosztása a tisztességesebb munkamérleg kedvéért legfőljebb csak homeopatikus dózisokban történt meg. Az 1960-as évek derekára a nők a kék- és fehérgalléros alkalmazottak háztartásaiban átlagosan 3,8 óra házimunkát végeztek naponta, míg a férfiak 1,4 órát. Még ha számításba vesszük is, hogy a nők kevesebb időt töltöttek fizetett állásban, akkor is jelentős különbség maradt fenn az átlagos munkaterhelésben. A fehérgallérosak háztartásaiban a férfiak 3,7 óra szabadidőt élveztek naponta, a nők evvel szemben három órát, míg a kékgallérosak háztartásaiban ez az arány 3,2 óra volt a 2,2 órával szemben (Zimmermann 1993, 240). Ez a kiegyensúlyozatlanság a háztartásokban a két nem között évtizedeken át tág körben változatlan maradt. 1977-ben, munkaórákban számolva és a népesség tizennyolc évestől a hatvankilenc évesig terjedő életkori sávjára vetítve, a házimunka hetvennégy, míg 1985-ben hetvenöt százalékát végezték a nők (Frey 1996, 9–85, különösen 23).

A „két kereső – egy családi jövedelem” szocialista családmmodellje a valóságban „egy férfi kereső – egy női kereső és egyben meg nem fizetett házvezetőnő – egy családi jövedelem” modelljének bizonyult. Ez azt is jelentette, hogy az egyedülálló anyákra, akiknek száma egyre nőtt, különös nyomás nehezedett (*Az MSZMP Központi... 1974, 533*). Fodor Éva leírja, hogy ebből a politikából következőleg a nők irányában támasztott túlzott mindennapos követelmények miként vezettek a Párt ideológiájában a nők „elmaradottságáról” és „menthetetlen mivoltukról” szóló sirámokhoz (Fodor 2003, 141–145).

Jóléti és társadalompolitikai intézkedések

A magyar államszocializmus társadalmi nemekkel kapcsolatos szociális és társadalompolitikája egyesítve a következőkre összpontosított: a nemek jogi egyenlősége, rugalmasan alkalmazott, de kategorikus családközpontúság, valamint a jóléti politika prioritása az állást betöltő munkavállalók számára. Ezek az elvek egybetartozón maradtak fenn egészen az 1980-as évekig, tekintet nélkül a szociális és jóléti politika törekvéseinek a népesség úgynevezett „improduktív szektoraira” való fokozatos kiterjesztésére és bizonyos változásokra abban a társadalmi nemet illető szokásrendben, amelyik engedte a nemek eltérő elbírálását (Zimmermann 2001, 211–237).

Az 1952-ben a házasságról, a családról és a gyámügy átszervezéséről hozott új törvény mérföldkövet jelentett a társadalmi nemekkel kapcsolatos szociálpolitikában. A törvény célkitűzései közé tartozott, az 1. bekezdés szerint, hogy „biztosítsa a házasságban és a családi életben a nők egyenjogúságát”, valamint „a dolgozó anyák védelm[ét], a család intézményének további megszilárdítás[át]” (1952/4 törvény

1953, 52–69, különösen 52). A törvény valamennyi szakasza szorosan ezeket az elveket követte, és ültette át konkrét szabályokba. A különböző cikkelyek, amelyek nemcsak a gyerekekről, hanem az idős szülőkről történő gondoskodás kötelezettségeit is számba vették, nagymértékben azon az eszmén alapultak, hogy az ellátás dolga elsősorban az elemi és a tágabb családé. Az állam csakis minden egyéb kapcsolat hiánya vagy kudarca esetén vállalta a felelősséget. Ugyanakkor az úgynevezett „gyámhatóság” – vagyis az árvák, elhagyott gyerekek stb. fölött örökődő és a szülői gondoskodást fölügyelő állami testület – messzemenő beavatkozási és döntési jogokat szerzett bizonyos területeken. Végül, de nem utolsósorban, a házasságban vagy azon kívül született gyerekek végre egyenlő jogokhoz jutottak.⁴

A gyorsan növekvő Budapest kerületi gyámhatóságainak képviselői, legalábbis az államszocialista hatalom első két évtizedében, valóban éltek tekintélyükkel. Az 1952-ben elfogadott törvényben szándékoltak szerint a családnak több szinten kellett kötelezettséget vállalnia. A jóléti szervek magasan díjazták a család mint a társadalomszervezet alapegysége egyben tartását vagy azoknak a funkcióinak a fönntartását, amelyeknek válás után is tovább kellett működniük. A hatóságok rendíthetetlenül a családot, s ha kellett, a tágabb családot tették elsődlegesen felelőssé a szociális problémák intézéséért. A jóléti szervek alkalmazottai kitartó erőfeszítéssel, fáradhatatlanul vadásztak azokra az apákra, akiknek a gyerekei egyedülálló anyjukkal éltek, hogy rákényszerítsék őket, vállalják hivatalos társadalmi és pénzügyi felelősségüket félrelépésükért. Minden követ megmozgattak azért is, hogy a meglevő rokonsági háló átmenetileg a segítségére legyen az anyáknak és a gyerekeknek. Másfelől nem vettek tudomást a nők arra irányuló próbálkozásairól, hogy titokban tartsák az apa kiletét, vagy hogy távol tartsák és függetlenedjenek tőle, valamint rövid úton elutasították azt is, ha a lehetséges apák, a felelősséget elkerülendő, „promiszkuitással” vádolták a szóban forgó nőket (Haney 2000, 109–122, különösen 110–117).

A segélyezés elve évtizedeken át központi szerepet játszott a szociálpolitikában, túl a szűk értelemben vett családpolitikán, ahogyan kitűnik a Magyarország dél-keleti szélén fekvő egyik faluról az 1980-as években készült empirikus tanulmányból. Nemcsak szabályozatlan és gyakran nem elégséges helybeli jóléti támogatást osztogattak rendkívüli szükség eseteiben, hanem rendszerint szigorú vizsgálódás előzte meg – család-szerkezetéről, családi összjövedelemről és más család alapú kritériumokról – a juttatási díj megállapítását (Horváth Á. 1999, 409–429).

A fizetett alkalmazásban állók szociálpolitikai privilegizálása jellemezte a szocialista jóléti politikát egészében véve is, meg a nemek vonatkozásában különböző területeken is. Példa erre az 1953-as első szocialista óvodai törvény, amely éppúgy szorosan a családban történő gondoskodás kötelezettségének eszméjére támaszkodott, mint az 1952-es családtörvény. Az óvodai törvény leszögezte, hogy a gyerekek

két és fél éves koruktól csak akkor jogosultak óvodai helyre, ha mindkét szülőjük (vagy a gondozásukért felelős személyek, különösen az egyedülálló anyák) fizetett állást töltenek be, és „a gyermek gondozását egyéb módon biztosítani nem tudják” (1953/3 törvény 1953, 4–5; Bicskei 2006, 151–188, különösen 165). Gyakran a vállalati vagy szakszervezetei bizottságok voltak felelősek a jóléti kifizetések elosztásáért, és a jóléti szolgáltatásokat magukon a munkahelyeken nyújtották. Az 1950-es években a helyi tanácsok mellett számos vállalat is saját óvodát tartott fenn (Bicskei 2006, 170). A jóléti rendszer kiterjesztésével s e rendszer irányváltásának köszönhetően, az állam mint jóléti gondoskodó fontossága évtizedeken át nöttön-nőtt.

A jóléti juttatások összekapcsolása fizetett alkalmaztatással különböző formákat öltött, és fontos politikai funkciókat töltött be az államszocializmusban. Ebben a rendszerben a népesség munkára való hajlandóságát nem a munkanélküliség rémével és az ebből fakadó kétségbeeséssel tartották fenn. Még a „közveszélyes munkakerülés” hírhedt paragrafusát is csak akkor szándékoztak alkalmazni, ha a munkát kerülő személy valamilyen büntetendő tevékenységből próbált megélni, mint amilyen a lopás, a prostitúció vagy a tiltott szerencsejátékok ilyen-olyan formája (jóllehet a szóban forgó törvénycikket a politikailag nemkívánatos személyek zaklatására is föl lehetett használni). (1978/4 törvény 1979, 34–239, különösen 67 és 203; Horváth S. 2005, 290–292, 298) Ilyen körülmények között a jóléti juttatások és a munkáltatás közötti kapcsolat kulcsfontosságú elemmé lépett elő a munkára való hajlandóság mint a szocialista állam központi értéke fönntartásában és előmozdításában. A bölcsődék és óvodák pénzügyi és igazgatási decentralizálása, például, ami ennek a politikának a következménye volt, tekintélyes teret adott olyan szereplők manővereihez, akiknek súlyuk volt e téren a helyi politizálásban. Az 1950-es években, például, a nehézipar területén működő vállalatok, tehát azon a területen, amelyikre a legnagyobb súlyt fektették az utoléró iparosítás lendületében, jelentősen több jóléti alap fölött rendelkeztek, mint a könnyűipariak. Mégis, a vállalatok általában a náluk alkalmazott munkaerő társadalmi-nemi megoszlásához s a gyermekgondozás terén tapasztalható nem szerinti munkamegosztáshoz rendelték ezeknek az alapoknak a fölhasználását. Így aztán a könnyűipari üzemek, amelyekben nagyszámú gyermekes asszonyt alkalmaztak, jóval könnyebben tudtak magas minőségű gyermekgondozói előnyöket nyújtani, mint ahogy a nehéziparban lehetett volna, ahol föltehetőleg inkább férfiakat alkalmaztak (sok esetben ezeknek az asszonyoknak a férjeit) (Bicskei 2006, 173–174). Ez és a hasonló trendek a jóléti és a szociálpolitikai területeken fölerősítették helyi szinten az egyenlőtlen társadalmi-nemi viszonyokat, amilyeneként azok öröklődtek a múltból, és csak imitt-amott vette föl velük szemben a kesztyűt az államszocialista politika.

Fontos elmozdulások jelezték a munkás- és jóléti politikában már az 1960-as években, hogy elindult, főleg a társadalmi nemek problémái mi-

att, a korábban föltétlen alkalmaztatás-orientált államszocialista politikai irányzat fölpuhulása. Ezek az elmozdulások egy új szociálpolitikai irány ellenáramában zajlottak le, amely kezdte számításba venni a társadalomnak azokat a különös érdekeit és csoportjait, amelyek nem kapcsolódtak szorosan a fizetett munka államszocialista világához. Ezek a más irányba mutató változások már a társadalmi nem tekintetben releváns szociálpolitika újabb szakaszát jelölték, s nyilvánvalóan hozzátartoztak egy részben megváltozott társadalmi-nemi rezsim felé vezető irányváltáshoz. Egy központi pártutasítás 1970-ben összefoglalta a létező egyenlő bánásmód politikájának eredményeit, és irányt szabott egy rákövetkező kormányhatározatnak, amely részletezte a jövő feladatait. A kormány pontról pontra előírta, hogyan lépjenek föl a különféle felelős testületek különböző szinteken és záros határidőn belül a nőket sújtó fizetésbeli diszkrimináció ellen, s hogyan növeljék a nők részvételét a folytatólagos képzési programokban és döntéshozási folyamatokban. Ugyanakkor azonban annak szükségét is hangsúlyozta, hogy tudatosabban kell törődni „a nők kettős elfoglaltságával, régebbi és újabb keletű problémáikkal”, és gondosabban kell számításba venni a nők „sajátos problémáit”, mint a múltban. Az éjjeli műszakban dolgozó nők helyzetét „fokozatosan” javítani kell, és „csökkenti” kell az egyedülálló anyák, valamint a többgyermekes asszonyok éjjeli műszakját („Az MSZMP Központi...” 1974, 525–526; 1970/1013 kormányhatározat 1971, 266–268).

Az első politikai lépéseket ebben az irányban, beleértve a társadalmi-nem szerinti differenciálást a munkába állításban és a jóléti politikában, már az 1960-as években megtették. Az irányváltás központi része a *gyermekgondozási segély* (GYES) bevezetése volt 1967-ben, ami lehetővé tette az anyáknak, akik teljes munkaidejű állásban voltak legalább egy éve, vagy dolgoztak tizenkét hónapot a megelőző tizennyolc hónapos időszakban, hogy otthon maradjanak a gyermek születését követő két és fél évben. Ez elérhető volt a mezőgazdasági szövetkezetek nőtagjainak és alkalmazottainak is, akik a megelőző két évben a szövetkezetben teljes idejű munkában vettek részt legalább 120 napon át (a családirag háztájiban előállított és a szocialista agrárszektorban eladott terméken végzett munka szintén ide számított, viszont a háztartásban végzett munka nem). „Kisegítő családtagoknak” nem járt juttatás. Később a GYES-en tölthető maximális gondozási idő meghosszabbodott, és fokozatosan rugalmasabbá váltak igénybe vehetőségének követelményei. Azon fölül 1982-től alternatív módon az apák is igényelheték a segélyt a gyermek első születésnapjától kezdve. A megállapított segély értéke, amely kezdetben egy fiatal dolgozó nő átlagkeresetének negyven százalékára rúgott, a következő évtizedekben fokozatosan csökkent; a fizetéshez viszonyított juttatások bevezetését is elvetették a pénzügyi források hiánya miatt. Akik segélyt húztak, nem voltak jogosultak bölcsődei vagy óvodai helyre a gyerek számára, idősebb gyermekek csak nagy nehézségek árán voltak elhelyezhetők óvodákban vagy iskolai napközikben. 1968-tól

a nők jogosultak lettek egy sor jóléti juttatásra, beleértve a GYES-t is, ha mezőgazdasági szövetkezetekben a szövetkezetben belüli és saját mezőgazdasági termelésükben több mint száz munkanappal rendelkeztek egy évben (tízórás munkanappal számolva). Férfiak számára a minimális követelmény 150 nap maradt (1967/3 kormányrendelet 1968, valamint 1967/1 mezőgazdasági... 1968, 289 és 505; 1982/10 minisztertanács... 1983, 309–310; Adamik 1991, 115–145, különösen 120–126; Asztalos Morell 1999, 71, 396).

Az 1967-es GYES előtt nem létezett semmilyen fizetett szabadság semmilyen szociális helyzetű anya számára, eltekintve a rövidlejáratú fizetett szülési szabadságtól.⁵ Az új intézkedés azonban a valóságban nem kapcsolt be minden nőt a kiterjesztett juttatások körébe. Sőt, jelentős hátránnyal sújtotta a roma és más nőket, akik csekély iskolázottsággal bírtak, és falusi térségekben laktak. Minthogy a forma szerint állásban levő nők a romák között szám szerint sokkal kevesebben voltak a többiekhez viszonyítva, jóval kevesebben voltak jogosultak az új juttatásokra. Ez teljesen összhangban volt a pártvezetés főlvázolta távlatlattal és a roma népességre vonatkozó hivatalos politikával, amelyről heves viták folytak a vezető intézményekben és testületekben az 1960-as évek óta. Közhelyes vitatéma volt, hogy miért halad olyan lassan a romák bekapcsolódása a szocialista modernizációs tervekbe és ebből következő asszimilációjuk; a szorgalmazott megoldás most az volt, hogy elsőbbséget kell adni e népesség szabályos munkába állításának. Az 1970-es évek második felében a kormányzat hivatalosan hangsúlyozta, hogy ezek a politikai intézkedések nemcsak a fiatal romákra, hanem a roma nőkre is vonatkoznak. A vita másik aspektusa vitát gerjesztett a roma népességről a demográfiai politika viszonylatában, s avval kapcsolatosan, hogy meredeken csökkent a születési arányszám az 1960-as években. Általános egyetértés volt abban, hogy a roma családokban a népesség többi részéhez képest szembevető módon magas születésszám negatívan befolyásolja életszínvonalukat. A különböző intézkedések a roma népességgel kapcsolatosan és az ide kapcsolódó politikai viták világossá tették, hogy a roma nőknek a munkaerőpiaci becsatlakoztatására irányuló politikai célkitűzés prioritást élvez az anyák arra bátorításával szemben, hogy otthon gondozzák kisbabáikat és kisgyermeküket (Varsa 2005, 197–217., különösen 206–214.). A munkaerőpiac részének lenni követelmény volt – és a GYES 1967-ben történt bevezetése után is az maradt – ahhoz, hogy a nők profitálhassanak „sajátos” érdekeik állami elismeréséből. Az újszülöttek és a kisgyermek otthoni gondozásának velejárója volt, hogy időlegesen kilépnek az álláspiacról, és bizonyos, hogy ezt nem a fizetett alkalmaztatás alternatívájának szánták.

A gyermekgondozási segélyre jogosultak hamarosan nem várt magas és egyre növekvő számban kezdték ezt igénybe venni, különösen a kevésbé iskolázott, kevésbé szakképzett és alacsony keresetű nők

(Zimmermann 1993, 242–243; Haney 2002, 107). 1985-ben egy második fajta gyermekgondozási segély, a gyermekgondozási díj (GYED) bevezetésére is sor került. A jogosultságot megint csak a gyermek születése előtti fizetett állás betöltéséhez kötötték, de a jogosultság időszaka rövidebb volt, és a segély kapcsolódott a keresethez, azoknak a szakembereknek a nézeteihez igazodva, akik a szociális juttatások differenciálása mellett kardoskodtak (1953/25 törvényerejű..., valamint 1985/1 minisztertanács... 1986, 101, 224–228, különösen 224–225; Adamik 1991, 120–126). Apák a gyermekük első születésnapja után váltak jogosulttá erre a segélyre.

A munkához kötött szociálpolitikában a nők „sajátos problémái” kapcsán – ezt a megfogalmazást használta az 1970-es kormányhatározat – sem előtte, sem utána nem szerepelt napirenden komoly megfontolás tárgyaként sem az állami, sem a pártvezetés, sem pedig akármely más szociálpolitikáért felelős testület előtt a házimunka újraelosztása, ami kiterjedt volna a férjre vagy a partnerre. Ellenkezőleg, 1953-ban egy házimunkanapot vezettek be a „dolgozó nők” számára. Állásban levő asszonyok, akiknek két vagy több tizenéves aluli gyermekük volt, most jogosultak lettek „a háztartás ellátása érdekében” egy fizetetlen szabadnapra havonta, amennyiben igényt tartottak rá (1953/25 1953, 30–37, különösen 34). Ez az intézkedés erősítette a megfizetetlen házimunka női kötelességként megrögzült eszméjét. A Központi Statisztikai Hivatal 1962-ben közzétett egyik jelentése nem meglepő módon úgy fogta föl a házimunkát, mint ami a legközvetlenebb értelemben vett női munka, amennyiben a férfiak ebben való közreműködését csak mint lehetséges „segítség” vette számításba (Zimmermann 1993, 240, idézet is). Még a *Magyar Nők Demokratikus Szövetsége* is (a továbbiakban MNDSZ), a nők központi szervezete az államszocializmus korai éveiben, csak merőben mellékes témaként foglalkozott a házimunka újraosztásával a két nem között (Goven 1993, 46). Csak 1970-ben történt meg, hogy a fent említett központi párt dokumentum a nőpolitika jövőjéről – jöhet még a családtagok „nagyobb segítségére” utalt – kerekén úgy fogalmazott, hogy „a fiatalabb nemzedékhez tartozó férfiak jobban bekapcsolódnak a családi munkamegosztásba.” Ámde „a családi munkamegosztást” tekintve, a különböző igazgatási és döntéshozó testületeknek szóló instrukciókból elmaradt a világos eligazítás a probléma kezelésére, éles ellentétben egyéb területekkel, amelyekkel a pártutasítás és az idevágó kormányhatározatok foglalkoztak. Még ahol a dokumentumok említést tettek is a szükséges intézkedésekről avégett, hogy változás történjék a tudatban, kifejezetten a háztartásbeli munka egyenlőtlen elosztásának problémájáról a továbbiakban sem esett szó („Az MSZMP Központi...” 1974, kiváltképp 535; 1970/1013 kormányhatározat 1971, 266–268).

Ennek megfelelően a hivatalos szociálpolitika a gyermekgondozás terén a nők végezte házimunka ésszerű elrendezésére, a házimunka

különböző eszközökkel történő egyszerűsítésére és fizetett gondozási munkává való átalakítására figyelmeztet (Goven 1993, 50–51). 1951-ben a női foglalkoztatottság kiterjesztésére irányuló kampány részeként fokozottan fontos feladatává nyilvánították a szociálpolitikának a „nők fölmentését a házimunka alól”. A főntebb említett 1970-es kormányhatározat „a nők gazdasági és szociális helyzetének javításáról” szintén ezt célozta meg. Lényeges rendszabályok és hivatalos beszédek burkoltan mindig azt föltételezték, hogy a házimunka, amennyiben ezeket a rendszabályokat betartják, valami könnyű és következményekkel nem járó dologgá változik majd át, s ez elég volt hozzá, hogy a téren marginalizálják a vitát a nemek közti drámai egyenlőtlenségről. A házimunkára vonatkozó 1951-es és 1970-es rendelkezések nagymértékben azonosak voltak. Az élelmiszer-áruházak és egyéb szolgáltatóhelyek nyitva tartását és berendezését úgy kellett kialakítani, hogy megfeleljenek a munkanapnak és a nők „szükségleteinek”, s az olyan javak termelésére és olyan szolgáltatások elérhetőségére kellett helyezni a hangsúlyt, amelyek a nők házimunka-terheinek könnyítését szándékozták. Az 1951-es dokumentum a vidéki mosodák kapacitásának növelését, valamint a ruhajavitók hálózatának fejlesztését irányozta elő. 1970-ben fölkérték a „kereskedelmi és piackutató szervezet”, hogy „végezzenek vizsgálatokat a dolgozó nők háztartási munkáját könnyítő, vagy helyzetét egyébként megjavító árucikkek körének a bővítése érdekében.” (Palasik 2005, 95, 97–99, benne idézet 1951-ből; 1970/1003 kormányhatározat 1971, 266–268). Ámbár ezeknek és az utánuk következő határozatoknak a végrehajtása nagyon lassan és egyenlőtlenül haladt, az 1970-es és 1980-as évek Magyarországa olyan országgá vált, amelyben a korábban meg nem fizetett munka részei meghökkentő mértékben átkerültek a látható gazdaságba. Szemléletes példa erre a főntebb említett gyermekgondozási intézmények nagy száma, a házon kívüli étkezés terjedő szokása, különösen az olyan háztartásokban, ahol a felnőttek fizető munkahelyeken dolgoztak. Az 1980-as évek derekán országszerte minden négyszemélyes háztartás mintegy negyedének valamennyi tagja házon kívül étkezett a munkanapokon; ez a szám mindössze tíz százalékra csökkent le 1993-ra (Frey 1996, 26). A fent említett 1967-es szociálpolitikai irányváltás azok terheinek enyhítésére a munkaerőn belül, akik kisgyermekről gondoskodtak, úgyszintén mintegy intézményes áldást jelentett a meg nem fizetett munka egyenlőtlen elosztására. Hogy a kisgyermekes nőket a családon belüli munkára lehetett és kellett korlátozni, ez reális választási lehetőséggé vált számos (több) család számára; ez akkor sem változott, amikor az apai gyermekgondozási szabadságolást bevezették a gyermek első születésnapja utánra az 1980-as években. Ugyanakkor az 1970-es pártutasítás és kormányhatározat megkísérelte összekapcsolni a nők „sajátos” szükségletei elismerésének ezeket és más elemeit a nemek munkahelyi egyenjogúsítására tett erősödő erőfeszítésekkel.

Hogy a „valóságosan létező” szocializmus politikája Magyarországon nagy mértékben folytatta az „egy férfi kereső – egy női kereső és meg nem fizetett háztartásbeli dolgozó – egy családi jövedelem” modelljének kiépítését, eredménye is, és egyben kiindulópontja is volt a társadalmi nemek konfliktusának. A nőknek az ipari és szolgáltató szektor munkaerejébe való bekebelezésére, valamint polgári és családi jogaik egyenlősége biztosítására tett erőfeszítések látványos beavatkozást jelentettek a nemek közti hagyományos kapcsolatba és a hierarchikus családszerkezetekbe. Ekképpen kétségbe vonták a nők hagyományos függését a férfiatól és a családtól. Másfelől az alacsony bérek politikája kétségkívül szolgálta azt a célt – az alkalmaztatáshoz kapcsolódó funkciók s a fent említett gazdaságpolitika mellett –, hogy gazdaságilag egybekapcsolja a párokat vagy a családokat. A házimunka terhe enyhítésének elképzelése és politikája mellesleg még azt a célt is szolgálta, hogy csökkenjenek a potenciális konfliktusok az otthoni munkamegosztás miatt. Ez – a népszerű és magas kultúra, a hivatalos és félhivatalos beszédek üzenete szerint – ráhagyta volna a férfiakra és a nőkre a gyerekek és a családi élet örömét és a velük kapcsolatos felelősséget. Ez az öröm és felelőség minden társadalom természetes alapzataként jelent meg, minden velejáró társadalmi-nemi vetület nélkül; ugyanakkor a nőket megint csak főszereplőkként ábrázolta az életnek ebben a körében. Együttvéve úgy is lehetett tekinteni ezeket a stratégiákat, mint kísérleteket arra, hogy elűzzék a férfinem félelmeit és lehetséges ellenkezését azzal kapcsolatosan, hogy az államszocializmus részrehajló a nők egyenjogúsága ügyében.

A hatóságok által különböző utakon-módokon megrögzíteni szándékozott új társadalmi-nemi rend (Goven 2002, 3–28) számos aspektusa mégsem működött vitamentesen. A fizetett munkavállalás világában két tényező fontos szerepet játszott a társadalmi-nemi egyenlőtlenségek és a nők számára hátrányt jelentő körülmények maradandóvá tételében s olykor létrehozásában és intézményesítésében is. Az első azokkal a praktikákkal és magatartásokkal függött össze, amelyek közvetlenül összeközésbe kerültek az egyenjogúság megteremtésére tett kísérletekkel és hivatalos politikával, vagy olyan tevékenységekkel volt kapcsolatos, amelyek „láthatatlan”, mellőzött vagy nehezen befolyásolható szinteken ásták alá a hivatalos politikát. A másik tényező a társadalmi-nemi egyenlőtlenség és a nőket sújtó hátrányok szívós továbbéléséből, rendszeres jelenlétéből következett a hivatalos politikálásban, ami támogatást élvezett – nyíltan vagy burkoltan – a legmagasabb szinteken.

Az 1950-es évek elején például pénzügyi szakértők azt jósolták, hogy a női munkások főlvétele az átlagbérek csökkenéséhez vezet a vállalatoknál, tekintettel a nőknél fizetendő alacsonyabb bérekre (egy példát taglal Palasik 2005, 90). A kormány persze sosem ismerte el nyilvánosan a női dolgozók alacsonyabb bérezésének gyakorlatát, ellentétben en-

nek következményeivel, vagyis a szemet szűrő társadalmi-nem szerinti jövedelemkülönbségekkel, amelyekről a kormányzat minden fönntartás nélkül tett közzé statisztikákat. Az egyenlőtlen fizetéseknek ez a valósága éles ellentétben állt a munka világában való egyenlőség elvének ismételt jogi kinyilatkoztatásaival.⁶ Ugyanakkor jelentős ellenállás nyilvánult meg a vállalatoknál és a munkaerő tervezésének és igazgatásának alsóbb szintjein a munkásnők szakképesítését továbbképzéssel növelő politika és a nők „beözönlése” ellen a férfiak uralta iparba. Ez utal arra a második mechanizmusra, amelynek révén a fizetett munka világában megőrződtek a társadalmi-nemi egyenlőtleniségek a mindennapos társadalmi-nemi küzdelem eredményeként. Még a párt legmagasabb szintjein is annak rendje-módja szerint beismerték, hogy a nők az üzemekben és hivatalokban hátrányt szenvedtek a férfiakkal szemben az előléptetés és szakmai továbbképzés mindennapi gyakorlatában, és hogy a nőket szigorúbban ítélték meg, mint a férfiakat. A merev konzervativizmus és egy bizonyos leereszkedő magatartás a dolgozó nők iránt a gyakran megvitatott függő kérdések között szerepelt ezeken a szinteken. Az egyik kínáló magyarázat a férfiak és a nők keresete közti eltérésre az a „magát erősen tartó” nézet volt, hogy „a nő nem családfenntartó”. „Sőt előfordul[t], hogy a leányoknak már a felvételtkor kisebb fizetést adnak, mint a fiúknak.” (Az MSZMP Központi... 1974, 528, 533, benne idézetek is; Palasik 2005, 81, 87, 90–94) Az egyik budapesti párttitkár még arra sem volt hajlandó, hogy találkozzék a nők hivatalos képviselőivel, és beosztottjaira ruházta ezt a föladatot. A „saját kényelmük biztosításának” vágya odáig vitt máskülönben hithű párt-tisztségviselőket, hogy akadályozzák saját feleségük pályafutását (Fodor 2003, 137–138, benne idézet is). 1985-ben két pszichológusnő a nagy tekintélyű társadalomtudományi folyóiratban, a *Valóságban* sokatmondó magyarázattal szolgált azokra a csatározásokra, amelyeket a nőknek kellett megvívniuk a munkahelyeken az „alacsonyabb megbecsülés” ellen, amivel férfikollégáikkal összevetve részesültek: „A munkatársnőjét lefelé szorító férfikolléga tulajdonképpen feleségének szóló indulatok középpontjába állítja kollégánójét... üzenete mintha így szólna: »Menj haza!« És amit valójában ért ezen: »Gyere haza!«” (B. Gáspár – F. Várkonyi 1985, 67–76, különösen 69–70)

Mégis, az ilyen magatartás eluralkodása más és más módon nyilvánult meg társadalmi helyzet és osztály szerint. Egy empirikus kutatás, amelyet 1974-ben végeztek el tizenhat különböző kisebb-nagyobb városban a *Magyar Nők Országos Tanácsa* (az MND SZ utóda) nevében, megmutatta, hogy azoknak a nős férfiaknak, akiknek a feleségei segéd- vagy betanított munkásnőként voltak alkalmazásban, negyvenhat, illetve negyvenhárom százaléka problémásnak látta vagy teljes mértékben helytelenítette a feleségek munkavállalását. Evvel szemben azoknak a férfiaknak, akiknek a feleségei vezető állásban voltak és szellemi munkát végeztek, vagy alacsonyabb szintű vezetői beosztásban dolgoztak, nyolcvannégy, illetve hetvennyolc százaléka teljes mértékben helyeselte

nejük munkavállalását. A tanulmány azt a fölismerést sugallta, hogy „a jobb életfeltételek nagy vonzerővel bírnak. Ha ennek eléréséhez a nők munkája is jelentősen hozzájárul, ez olyan elismerést biztosíthat számukra, ami módosíthatja ezt a tevékenységszerkezetet, amit eddig a többiek, illetve a nők maguktól elvártak. [Mármint amelyeket helyesnek vélnék a nők számára. S. Z.]” Ebből a távlati pontból tekintve, a hagyományos családmodell, amelyben a férfiaknak gyakran magasabb volt a képzettségük, vagy jobb lehetőségük nyílt jobb állásba előlépni, mint a feleségeiknek, állandósította a nők munkavállalásával szembeni ellenkezést. Mi több, a hagyományos családmodell fölerősítette az egyes családokban a jövedelmi különbséget, amely már megvolt a nemek közt minden foglalkozási ágban s az állás piac minden szektorában. A vizsgált városi családok közt egy 1000 forint alattitól 5000 forint fölöttiig terjedő skálán a férfiak hatvanöt százaléka bő nyolcszáz forinttal többet keresett, mint a felesége, s további huszonhárom százaléknak 100-tól 800 forintig terjedő összeggel magasabb volt a fizetése, mint a feleségüknek (H. Sas 1984, 94, 99–104, 111–112, az idézet eredetiben dőltbetűs). Másfelől meg az az állítólagos „divat”, hogy magasan képzett és sikeres nők, akik nem óhajtották tovább alárendelni magukat egy férjnek, és tudatosan választották a saját erőből való gyerekvállalást és gyereke nevelést, élénk és viszályt kavarázó nyilvános vitatémává lettek (Tóth 2008a, 338–357).

Nem csupán a nők munkába állítását előmozdító hivatalos politika, hanem az államszocializmus aszimmetrikus családi és partneri viszonyrendje is a társadalmi és politikai küzdelem tárgyává lett.⁵⁷ Az 1950-es években a nem létező otthoni munkamegosztás és a nők fizetett munkavállalásra történt mozgósítása okozta nehézség állandó feszültség és veszekedés forrása volt. Egy visszavonult tanítónő így emlékezett a korai államszocialista napokra:

„Akkoriban egészen természetes volt, hogy csak és kizárólag az anya cipelje a gyereket a bölcsődébe, a férjek elvárták a meleg vacsorát, mosógépről álmodni sem lehetett, a padlót lábbal keféltük... Minden nap ötkor keltem. Hétkor nyitott a bölcsőde, a gyereket levetkőztetve és hőmérőzve kellett beadnom... [megbizonyosodva róla, hogy nincs láza, S. Z.]” (Tóth 2008b, 101–123, különösen 108)

Egyik-másik esetben a nők fizetett munkavállalásra való mozgósítása okozta nehézség a szülői vagy anyai gondviselés lényeges elemeitől is megfoszthatta a gyerekeket. Egy roma nő földidézte az egyik észak-magyarországi városban töltött gyermekkorának emlékeiből azt, hogy a 70-es évek elején neki és fiútestvérének minden reggel hat óra előtt kellett elindulnia az óvodába a szülők kísérete nélkül, akik mindketten „munkás emberek” voltak (Kovai 2008, 175–230, különösen 196, benne idézet). Sok magyar nő emlékezete, dacára a munkapiacra való erőltetett bevonásuk okozta szorításnak, mégis őriz egy bizonyos új, pozitív tapasztalatot: a nők bajtársiasságát a munka világában. Egy vidékről Budapestre fölkerült nő elmondta, hogy ő és más hajadon építőmun-

kásnők, amikor „kommunista” (vagyis nem fizetett) műszakban vettek részt, úgy tekintettek erre, mint a kölcsönös szociális felelősségvállalás társadalmának egyik építőkövükéjére: „Mink segítünk, akkor a vállalat is segít.” (Kovai 2008, 213., benne idézet). A munka világa, a nők foglalkoztatásának lebecsülése ellenére is számos nő számára a kölcsönös elköteleződés meg a szociális és gazdasági biztonság új körét kínálta, s a fizetett munkavégzésben való részvétel az önbecsülésnek olyan forrása volt, amely nem a hagyományos női szerepekre alapozódott a családban. (H. Sas 1984, 120 utal a női munka jelképes leértékelésére.)

Az 1970-es és az 1980-as években az irodán és az üzemen kívüli élet számos nehézségén könnyítettek, ámbár nem mindenütt, s nem is minden társadalmi csoportban és osztályban azonos mértékben. Könnyebb lett a házimunka a műszaki haladásnak köszönhetően, javult az árucikkek kínálata, bővült a szociális infrastruktúra (Frey 1996, 22–30, 77–80). A közbeszéd azonban, még ha részben új és más módon is, továbbra is problematikusnak ítélte a nők megélhetési lehetőségeit és a férfiak s a nők közti viszonyt. Sok nő most egy többrétű szerep roppant megerőltető nyomása alá került, s ennél fogva állandó túlterheltségtől szenvedett. A főntebb idézett két pszichológusnő szerint a férfiak „nagyjában-egészeben” elutasították, hogy átvállaljanak „családanyai kötelességeket”, ahogy a nők igényelték volna. Véleményük szerint az otthon ülő és újságot olvasó férj lett a feleség nehezitelésének céltáblája. Továbbá úgy vélte a két pszichológus, hogy ennek a nemek közti háború és a válások növekvő aránya lett az eredménye. A korlátozott pénzjuttatások miatt ezek a válások többnyire azon az elven működtek: „Vagy én teszek tönkre téged, vagy te teszel tönkre engem.” (B. Gáspár – F. Várkonyi 1985, 68, 70–75; Kende – Neményi 1999, 147–185, különösen 163–164)

Általánosan elterjedt ideiglenes alternatíva volt ehhez a feszültséggel teli kettős szerephez képest sok nő számára a két gyermekgondozási segély, a GYES vagy a GYED valamelyikének igénylése, olyannyira, hogy a „GYES-depresszió” vagy „GYES-betegség” kifejezés közhelyként volt használatos a nyilvános megbeszéléseken. A GYES éveit tehát úgy jelentek meg a közbeszédben, mint az egyhangúság, a csapdába szorulás és súlyos válságba került házasság éveit, kiváltképp a nagyvárosok sokemeletes lakótelepi lakásaiban otthon üldögélő nők – a kilátásoktól függően kifacsart vagy kielégítetlen asszonyok – és a nehéz napi munkából hazajáró (vagy már nem hazajáró) férfiak számára. Ugyanakkor a „GYES-es anyák” részéről ettől eltérő reagálások kevés rokonszenvvel találkoztak. Egy riporter iszonyattal írta le a fiatal anyákat, akikkel egy magas tömbház parányi lépcsőházi kitérőjében találkozott, tréningruhában vagy fürdőruhában ütték ott agyon az időt, körülöttük négy visító, csúszó-mászó kisgyerekekkel meg három alvó, „krumpliszák” módjára heverő csecsemővel egy kanapén. A népszerű vezető női hetilap, a *Nők lapja* csatlakozott azoknak az olvasóknak a kórusához, akik továbbképzést követeltek a GYES-en levők részére és egyéb alkalmazható utat-módot az unalom és egyhangúság

leküzdésére. A *Nők lapja* főszerkesztője, az idősebb olvasói nemzedékek levelein fölindulva, akik irigykedve beszéltek a GYES-t élvezőkről, elismerte a gondozói munka fontosságát az „utolérő fejlődés” államszocialista terve számára. Tisztelegnünk kell azonban, bizonygatta, azok előtt az asszonyok előtt is, akik a nehéz időkben, még a gyermekgondozási segély bevezetése előtt, fölnevelték a gyerekeket, olyan teljesítmény ez, amely hozzájárult, hogy Magyarország „közepesen fejlett ipari ország” szintjére emelkedhessen (Tóth 2008b, 104–112, benne idézet).

A család társadalmi-nemi viszonyait befolyásoló államszocialista rendelkezésekhez kapcsolódó sokféle stratégiának, amit csak kigondoltak a nők meg az állam, egy közös célja volt: csökkenteni vagy egyengetni a feszültségeket és konfliktusokat a társadalmi viszonyoknak ezen a terén. Ezek a stratégiák általában kerültek minden lényegbevágó vagy közvetlen támadást a férfiak előjogai ellen otthon vagy bárhol, vagy adottságként fogadták el a férfiak jelentős ellenállását az ilyen változtatásokkal szemben, legalábbis egyelőre.

A nők egyik ilyen stratégiája volt például az egymás közti kölcsönös önszegélyezés kultúrája a szomszédságokban, a vállalatoknál és a családban, s ez az idő múlásával egyre fontosabbá lett (Tóth 2008a, 108). A nők a tágabb család nőtagjait is bevonták a gyermekgondozás és a háztartás hálózatába, vagy, kiváltképp a magasabb képzettségű rétegben, „háztartási alkalmazottakat” (ez volt a hivatalos megnevezésük) fogadtak föl, akik közül sokan a családdal együtt költöztek. A nagy iparvárosokban a nagyszámú elsőgenerációs beköltözőknek, akik javarészt vidéken hagyták hátra családi hálózatukat, ezek az opciók kevésbé voltak elérhetőek, mint a rég letelepedett városiakoknak.

Egy tanulmány, amelyet az 1990-es években olyan nőkkel folytatott interjúkra alapoztak, akik középiskolát vagy technikumot végeztek, föltárta, hogy csupán ezek egyik csoportja fogta föl általában harmonikusként a maga hármasságát: mint anya, feleség és mint kereső dolgozó. Ezek főként olyan nők voltak, akik felsőfokú végzettséggel bíró szakembereként vagy értelmiségiekként csináltak karriert, néha többre is vitték, mint férjeik, és akiknek a családjá tekintélyes tartalékokkal rendelkezett, ami lehetővé tette számukra, hogy más nőkre hárítsák át a házimunkát. E tanulmány szerint ezeknek a – szociálisan, foglalkozásuk révén s más nőkhöz viszonyítva előjogokat élvező – nőknek a pozitív hármasság identitása egyidejűleg mind a hagyományos családi szerepek, mind a társadalmi-nemi egyenlőség igenlésével kapcsolódott össze (Kende – Neményi 1999, 151–161). A meginterjúvoltak és maga a tanulmány is „továbbra is nőneműnek konstruálja az otthon életterét” (Barát 1999, 163–168., különösen 166–168.), s ebből fakad, hogy harmonikus, jó érzéssel emlékeznek meg róla. A férjeikkel kötött társadalmi-nemi megállapodásokkal velejáró egyenlőtlenség, beleértve a számos férfi által élvezett szexuális előjogokat, nem tárult föl ezeknek a nőknek az önképében. Ezek az előjogok akkor bukkantak elő, például, ha az ak-

koriban közszájon forgó témáról, az egyedülálló értelmiségi anyák fent említett, elharapózó „divatjáról” esett szó: ezek szeretői és betervezett törvénytelen gyerekeinek biológiai apái nemritkán más asszonyok férjei voltak (Tóth 2008a, 350–354). A férfiak szexuális előjogait más példák is dokumentálják. Azoknak a prostituáltaknak a szexuális tevékenységét, akiket a hatóságok Sztálinvárosban (ma Dunaújváros) „úri frankáknak” [osztályon fölüli konzumnőknek] címkézték, nem vetették alá (iratolt) üldözésnek, ahogy más nőket, akiket prostituáltaknak minősítettek (Horváth S. 2005, 294–295, benne idézet).⁷

A nemek közti viszonyokban levő ilyen elemek eltávolítása mind a köztudatból, mind a kutatásból hozzájárult és továbbra is hozzájárul a hivatalos és nyilvános államszocialista társadalmi-nemi közbeszéd kulcselemeinek objektivizálásához. Tekintet nélkül az elmozdulásokra stílusban és hangnemben, az ilyen beszédek mind arra összpontosítottak, hogy teljesíthetővé és kézben tarthatóvá tegyék a nők számára a házimunkát és a gyereknevelést. Nem csak arról van szó, hogy a fent említett, arra irányuló politikai tervek és intézkedések velejáruja volt az 1950-es és 1970-es években, hogy könnyítsenek a házimunka terhein. Valósággal elárasztották a nőket jó tanácsokkal arról, hogyan irányíthatják hatékonyabban a „háztartási tervgazdálkodást”, ahogy egy korai MND SZ-brosúra fogalmazott. Mindinkább fölerősödött az az eszme, hogy a megmaradt és immár „trivializált” házimunkáért a nőké a felelősség. A következtetés, amit levontak a társadalmi-nemi politika számára és többé-kevésbé a hivatalos beszédben is, két dologra futott ki. Egyrészt a modern férjnek és apának még föl kellett készülnie rá, hogy osztozzon a házimunkán, és szerepet vállaljon az emancipált családban és házassági kapcsolatokban. A Központi Statisztikai Hivataltól 1962-ben föntebb idézett közlemény szerint ez a modern férj és apa „új és terjedőfélben levő – bár még nem általános – jelenség” volt.⁸ Másrészt pedig a férjek „bekapcsolására” mindig csak meggondoltan és helyes formában volt tanácsos erőfeszítéseket tenni (Goven 1993, 50; Tóth 2008b, 111). Mindenemű „arrogancia és kellemetlen agresszivitás” a nők részéről, minden kimondott lázadás a szerető feleség és anya szerepe ellen, mindenféle csúnya viselkedés, amit a feminizmusmal azonosítottak, kerüendő volt (Tóth 2008a, 355, benne idézet). Ellenkezőleg, a nőknek a házimunka társadalmasításából nyert szabadságát ama szerepük jobb eljátszására kellett fordítaniuk, hogy ők a család lelke (Goven 1993, 48).

Az ilyen megfogalmazások tükrözték, legitimálták és erősítették a mindennapos konzervativizmust a társadalmi nemhez kapcsolódó kérdésekben. A fent említett, 1974-ből való fölmérés tizenhat kisebb-nagyobb városban, valamint egy hasonló fölmérés a falvakban 1972-ből, rávilágított a férfiak és nők legfontosabb erényeiről vallott, mélységesen sztereotip nézetekre. Hozzáértés a gyerekneveléshez, hajlandóság a háztartási pénzügyek vitelére, valamint a türelem volt az a három tulajdonság, amelyet a megkérdézettek fontosabbnak tartottak a nőkben,

Munkás az Empire State Building építkezésén, 1931

mint a férfiakban. Amazokban viszont a bátorságot, a határozottságot, a talpraesettséget és a politikai tudatosságot sorolták föl a leggyakrabban. Az olyan megkérdozettek száma, akik sztereotip nézeteket vallottak a nőkről és a férfiakról egyaránt, kiváltképp a falvakban volt magas, míg a városlakók csakis a nőkre tekintettek nagyobb sztereotip várakozással (H. Sas 1984, 130–134, 146). A „közgondolkodás konzervatívizmusát”, amelyet a párt is elismert, élesen bírálta a központi bizottságnak a nők helyzetével foglalkozó határozata (1970). A határozat nyíltan helytelenítette, hogy „követelmény azonban a dolgozó nőkkel szemben még”, hogy egyedül felelősek a háztartásért. (Az MSZMP Központi... 1974, 528, 535).

Persze, a pártvezetés egyfelől ilyen következtetések levonásával határolta el magát a létező társadalmi-nemi hierarchiáért viselt felelősségtől. Másfelől a dokumentum fönti állásfoglalása félreismerhetetlen hatását mutatta a nők és a nőszervezetek szóvivőinek, akik a társadalmi-nemi viszonylatok messzebbre ható és haladóbb problémafölvetésével foglalkoztak. Adamik Mária szociológus olyan időszakként tekint a korai 1960-as évekre, mint amikor tetőzött az olyan közbeszéd, amelyikben „Még megértik az individuum aspirációit, még nem szorítják be őket a nemi szerepeikbe” (Adamik 2000).

A szakszervezeti szószólók még a későbbi években is nyíltan bírálták az arra irányuló tendenciát, hogy úgy beszéljenek, például, a gyermek-

gondozási intézményekről, mint „a nők helyzete megjavításának eszközeiről”, és összekapcsolták ezt a női munkaerő szegregációjának és lebecsülésének messze ható bírálataival.

„A nők nagyobb arányú foglalkoztatásának gyakorlatában sokkal nagyobb figyelmet kell fordítani a személyiség kibontakoztatására... [mert] csak a gyors eredményeket hozó gazdasági szempontok kerültek előtérbe.” (Turgonyi – Garainé 1971, 71, 74–75).

Mások szembehelyezkedtek avval, amit ők a biologizmussal és tradicionálizmussal azonosítottak abban az időszakban, amelyet Adamik utólagos rálátással 1967 utáni „GYES-diskurzusnak” nevezett. Azt is hangsúlyozták, hogy osztállyspecifikus módon differenciáltabbá kell tenni a nők mint csoport tartósan tömeges társadalmi-gazdasági hátrányainak elemzését ahhoz, hogy kiderüljenek a női munkások által tapasztalt különleges hátrányok (Ferge é. n., 5, 15–23).

Tág körű egyezés volt a kritikus hangok között – akár a pártvezetésnek szóltak ezek, akár többé-kevésbé nyílt szembenállást fejeztek a „rendszerrel” – abban, hogy az egyenlő esélyek nem jelenthetik azt, hogy a nők a férfiak normáihoz és a férfias életmódhoz igazodjanak (Ferge é. n., 29; B. Gáspár – F. Várkonyi 1985).

A nemek kérdésének kritikus tárgyalása Magyarországon az 1960-as, 1970-es és 1980-as években messzemenően összecsengett a „valóságosan létező” szocializmus határain túli kritikus-feminista *Zeitgeist* hangjával. Általában hiányzott, vagy csak zárójeliesen vagy burkoltan nyilvánult meg a férfias életmódok bírálata, miközben a nők peremre szorulása a férfiak világában – akik felelősek voltak ezért a peremre szorításért – és a férfi normákhoz való lehetetlen idomulás csakugyan a bírálat gyújtópontjába került.

Következtetések

A társadalmi nem szerinti viszonylatok változása egyfelől a fizetett munka (beleértve a fizetett gondozási munkát is), másfelől a meg nem fizetett gondozási munka között központi jelentőségű volt az „utolérő fejlődés” államszocialista projektuma és az ebben a társadalmi rendszerben folyó társadalmi nemek harca számára. Az államszocializmus korai éveiben nagyszámú munkással és alkalmazottal gyarapodott a termelési szféra. Ez óriási feszültséghez vezetett az úgynevezett „reprodukción szférában”, különösen annak köszönhetőn, hogy elodázódott a meg nem fizetett munka fizetett munkává átalakítása. Miközben a munkaerő kibővülése lehetővé tette az erőforrások maximális tömegének az irányítását és átirányítását az állami befektetési alapba az „utolérő fejlődés” szolgálatában, ugyanakkor az úgynevezett reprodukciós szférára nehezedő nyomás újabb terhet jelentett különösen a nők számára, mert a hagyományos társadalmi nem szerinti munkamegosztás e téren változatlan maradt.

A „valóságosan létező” szocializmus realitásai és politikai irányelvei tehát bizonyos fokig meglepő módon egybeestek a marxista-szocialista hagyomány klasszikus teoretikusainak alapföltevéseivel. Raluca Maria Popa szavaival: „Akármennyire érzékenyeknek bizonyultak is írásaik a társadalmi nemek kérdései iránt, [...] a szocialista szerzők mégsem néztek szembe a patriarkális előfeltételekből következő kihívásokkal, amelyek meghatározták a termelés és az újratermelés köre közti dichotómiát, s a nők és a férfiak különböző részvételét e két szférában. A munkát magát úgy fogták föl, hogy az elsődlegesen a termeléshez kapcsolódik, s következésképp a reprodukzív *munkának* sohasem adták meg a termelőmunkával egyenlő státust.” (Popa 2003, 49–72, 50–51).

Az államszocializmuson belül az „újratermelő” tevékenységek kollektivizálásának eszményét és halogatva fönntartott politikai elképzelését beárnyékolta a fizetett munka és a meg nem fizetett gondozási munka közötti tartós feszültség és hierarchia, ami oly jellemző minden ipari társadalomra. A társadalmi-nemi hierarchiának azokat az elemeit, amelyek „a nőknek és a férfiaknak a két szférában való eltérő részvételével” voltak kapcsolatosak, ennek következtében túlnyomórészt letagadták. A nemek tág körű, idejekorán elfogadott törvény előtti egyenlőségét és az alkalmazásban levő nők növekvő számát tekintették időről időre elégséges bizonyítéknak a „másik nem” emancipálódására. Valójában azonban a nemi hierarchia kulcsfontosságú elemei érintetlenül maradtak a kultúrában és a társadalomban. A nők szenvedtek a kettős munkateher nyomásától, és meg kellett birkózniuk tekintélyes strukturális hátrányokkal és napi diszkriminálással a termelői szférában is.

Ez még akkor is igaz, ha a dolgozó nők Magyarországon akként is megtapasztalták a fizetett munkavállalást, mint a pozitív csoportspecifikus azonosulás egyik tartományát, mint újfajta életmódot és bizonyos mértékig mint a társadalmi haladásnak – jöllehet csupán korlátozott – előfeltételét.

Tanulmányom három további következtetés levonását teszi lehetővé. Először, a meglévő irodalom nem szentel kellő figyelmet annak a ténynek, hogy nem minden nőt érintettek ugyanúgy és ugyanolyan mértékben a társadalmi-nemi hierarchiának azok az oldalai, amelyek a fizetett és meg nem fizetett munka közti viszonyra vonatkoztak.

Nevezetesen, az értelmiséghez és a politikai elithez tartozó nők a legtöbb lehetőséget képesek voltak kihasználni a munkavállalás terén, és a fizetett vagy meg nem fizetett munka nagyját más nőknek tudták kiadni. Másodsor, a mezőgazdasági szektorban maradt és a roma nők közt a meg nem fizetett munkához (gondozás és kisegítés) való változatlan kötődés sokszor odavezetett, hogy külön diszkriminációt és kizsároltságot kellett elszenvedniük.

Harmadszor, a férfiak – mint egyes egyének, valamint férfinálzatok, férfikultúra és férfiak által kollektíven föllállított bizonyos mechanizmusok értelmében vett – világa éppúgy, mint más ipari társadalmakban,

védelmébe a maga előnyeit a fizetett munka és a meg nem fizetett gondozói munka szféráiban, valamint a szexuális előjogait is, és korántsem pusztán kárpótlásként ragaszkodott ezekhez az örökölt társadalmi-nemi hierarchia jogi és részben gazdasági alapjaiban elszenvedett általános veszteségéért. Az állami és pártvezetés, valamint számos alacsonyabb beosztású hivatalnok kétértelmű szerepet játszott ebben a különböző érdekcsoportosulásoktól függő változásnak kitett küzdelemben.

Végső, általánosabb következtetés, hogy az általunk itt sugalmazott historizáló és kontextualizáló közelítés az államszocializmus történetének bizonyos vetületeihez segítségre lehet a Kelet-Európában a huszadik században tág körben elterjedt társadalmi-nemi történeti sztereotípiák elvetésében. Kelet-Európa vagy az államszocializmus történetéről még gyakran oly módon alkotnak fogalmat, hogy csupán felületes magyarázatát nyújtják e történet bizonyos jellemző jelenségeinek. Igaz ez mindenekelőtt a kelet-európai történelemnek azokra a fölfogásaira, amelyek ezt a sikeres fejlődéshez hiányzó tényezők történeteként festik le, más szóval olyan történelemként, amelyről – úgy mondanám – a „hiányszemle” gyanánt alkottak fogalmat.⁹ Az egyik gyakran idézett példa e hiányzó alkotóelemekre a gyéren fejlett civil társadalom. A hiányzó valami – jelen esetben a civil társadalom – szolgál a szintén hiányzó másvalami (a normaként elfogadott nyugati mintával mért sikeres fejlődés) magyarázatául. Egy másik, éppennyire tarthatatlan fogalom a kulturális különbség. Amikor például az elemzés semmilyen elfogadható magyarázattal nem

Éjfélkor a Brooklyn-hídnál, 1906

képes szolgálni patriarkális társadalmi struktúrák konok továbbélésére vagy újra-fölbukkanására, akkor a „patriarkális kelet-európai kultúrát” javasolják magyarázatul, amely megközelítést Uma Narayan más összefüggésben „kulturális esszencializmusnak” nevezett.¹⁰

Az itt bemutatott ténymegállapítások ellenben lehetővé teszik, hogy új megvilágításban vegyük szemügyre, például, számos kelet-európai nő hírhedt „családi irányultságát”. Számos nyugati országgal összehasonlítva, az államszocializmusban előrébb haladt a nők bekapcsolódása a fizetett munka világába. Számos kelet-európai nő úgy tapasztalta meg ezt a bekapcsolódást – egyrészt – mint önbecsülésük kollektív javulását a munka világában, amely számos piacgazdasághoz képest kevésbé jellemzett a versengés, másrészt ugyanakkor halmozottan terhelő és túlterhelő jellegű volt, különösen tekintettel a családban uralkodó társadalmi-nemi viszonyokra. Az államszocialista társadalmak – ellentétben számos nyugati társadalommal és hasonlóan számos nem-nyugati társadalomhoz – kevés teret hagytak a gazdasági egyéniesedésnek. Ezek a különbségek nagymértékben az egyenlőtlen globális és Európán belüli kölcsönhatások és viszonyok korabeli történetének termékei voltak.

Következésképpen a (családi) közösségbe való beilleszkedés és az erőforrások megosztása a legtöbb, bár nem az összes nő számára elengedhetetlen eleme volt és maradt létezésüknek, ez volt az a valóság, amelyik alakította és alakítja életstílusukat és döntéshozatalukat. A kelet-európai nő családi irányultsága ennél fogva nem a „kulturális elmaradottságnak” vagy „kulturális másságnak” volt betudható, hanem a szegénység leküzdésére és a Nyugat utolérésére irányuló terv kényszerreinek és mellékhatásainak, ami befolyással volt életfeltételeikre. A nők nagy többsége bizonyosan nem fogta föl a magánéletet és a családot akként – miként egy másik társadalmi-nemi sztereotípiá az államszocializmus történetéről láttatni szeretné –, hogy ez lett volna számára az egyedül fennmaradó hely a (politikai) ellenállásra a „kommunista rendszerrel” szemben. Hanem bizony a magas fokú szuverenitás volt az, amit sokan élveztek a munka világában – ez adott teret egyéb érdekek kifejlődésének –, meg az a mindennapi tapasztalat, hogy volt egy csekély vagy lassú haladás, amit azért mégis csak elértek a körülbástyázott férfi előjogokkal szemben, s ez része lett a (tágabb) család és sok esetben a tágabb közösség felé igazodásuknak.

Egy bimbózó új kutatási kultúra, amiből e tanulmány sokat profitált, mostanság erőteljesen ízekre szedi a népszerű föltevéseket az államszocializmus társadalmi-nemi történetéről, beleértve például azokat, amelyek a „nőmozgalom hiányára” vagy arra a hiedelemre vonatkoznak, hogy a nőszervezetek kizárólag csak a „rendszer” képviselték (Nowak 2005, 488–518; Popa 2009, 59–74). Ám még jóval több munkára van szükségünk ahhoz, hogy eredményesen szembeszállhassunk a nőkkel és a társadalmi nemmel kapcsolatban uralkodó sztereotípiákkal Közép-és Kelet-Európában.

- ¹ Klasszikus nemzetközi hozzájárulás ezekhez a vitákhoz angolul: Wolchik et al. 1985. Jó példa rá, hogyan tükrözi a vitát, és hogyan viszonyul hozzá a tematikus történelmi-empirikus tudományosság: Hagemann – Michel 2006. Némely szóbanforgó tárgy inkább fogalmi-politikai taglalását lásd: Forum... 2007, 197–246.
- ² Egy 1971-ben végzett reprezentatív fölmérés szerint ez a kisebbség számszerűleg megközelítően 320 000 egyént jelentett, vagyis 3,2 százalékát tette ki a magyar népességnek, miközben a három keleti megyében arányuk az 5 százalékot súrolta. 1993-ban a kisebbség 468 000 főt számlált, ami a lakosság 4,5 százalékának felel meg. Mindkét fölmérés „azokkal az egyénekkal számolt, akiket a nem-cigány környezetük cigánynak tekintett”. (Kemény 1976, 9, 13 idézet is innen; Kemény é. n. 3.; *Magyarország Statisztikai...* 1995)
- ³ E számítást illetően lásd: Asztalos Morell 1999, 422.
- ⁴ Ez utóbbi rendelkezés a Népköztársaság első napjaiban kezdődött törvényhozási reformfolyamat betetőzése volt. (1952/4 törvény 1953, 52–69; Mikos 1986, 433–444)
- ⁵ A társadalombiztosítással rendelkező anyákat tizenkét heti bér, valamint anyasági segély illette meg 1953-ban. A fizetett bér időtartamát a későbbiekben meghosszabbították. (1951/7 törvényerejű rendelet é. n., 56–68, különösen 64; 1952/2 SZOT-szabályzat 1953, 462–481, különösen 472–473)
- ⁶ Már az 1949-es Alkotmány is utalt rá, hogy „a nők egyenjogúságát szolgálják: munkafeltételeiknek a férfiakéval azonos módon való biztosítása”. (1949/20 törvény 1949, 3–9, különösen 8; lásd még „Az MSZMP Központi...” 1974, 533; Palasik 2005, 80, 90–94)
- ⁷ Ezeknek a nőknek a története még megíratlan.
- ⁸ A „trivializált” házimunka P. Goven kifejezése (Goven 1993, 50; Zimmermann 1993, 240, benne idézet).
- ⁹ Egy klasszikus szöveg, amely 1981-ben jelent meg először, s még ma is nagy hatással van Kelet-Európa társadalomtörténetének ily módon való fölfogására: Szűcs 1983.
- ¹⁰ Példák a fönti bekezdésben vázolt nézőpontok tudományosan tarthatatlan és politikailag burkoltan megfogalmazott sugalmazásai és következtetései mögött megbúvó problematikus föltevésék gondos fölfejtésére, valamint kritikus tárgyalásukra egyebek közt: Coronol 1996, 51–87; Narayan 1997.

Hivatkozott irodalom

- 1951/7 törvényerejű rendelet é. n.: In: *Törvények és rendeletek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- 1952/2 SZOT-szabályzat 1953: In: *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye*. Budapest, Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó.
- 1952/4. törvény 1953: *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye*. Budapest, Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó.
- 1953/3 törvény 1953: In: *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye*. Budapest, Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó.
- 1953/25 törvényerejű rendelet 1953: In: *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye*. Budapest, Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó.

- 1967/1 mezőgazdasági és élelmiszerügyi miniszter rendelete 1968: In: *Törvények és rendeletek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- 1967/3 kormányrendelet 1968: In: *Törvények és rendeletek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- 1970/1013 kormányhatározat 1971: In: *Törvények és rendeletek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- 1978/4 törvény 1979: In: *Törvények és rendeletek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- 1982/10 minisztertanács rendelete 1983: In: *Törvények és rendeletek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- 1985/1 törvényerejű rendelet és 1985/1 minisztertanács rendelete 1968: In: *Törvények és rendeletek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Adamik, Mária 1991: Supporting Parenting and Child Rearing: Policy Innovation in Eastern Europe – Hungarian Case Study. In: Kamermann, Sheila B. – Kahn, Alfred J. (szerk.): *Child Care, Parental Leave and the Under 3s. Policy Innovation in Europe*. New York and London, Auburn House.
- Adamik Mária 2000: *Az államszocializmus és a „nőkérdés”*. „A legnagyobb ígéret – a legnagyobb megaláztatás”. Kiadatlan PhD-dolgozat, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem.
- A Magyar Népköztársaság Alkotmánya 1949/20 törvény 1949: In: *Törvények és rendeletek*. Budapest, Állami Lapkiadó.
- Asztalos Morell, Ildikó 1999: *Emancipation's Dead-end Roads? Studies in the Formation and Development of the Hungarian Model for Agriculture and Gender (1956–1989)*. Uppsala, Acta Universitatis Upsaliensis.
- Az MSZMP Központi Bizottságának állásfoglalása és határozata a nők politikai, gazdasági, szociális helyzetéről és a további feladatokról (1970. február 18.) 1974: In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970*. h. n., Kossuth Könyvkiadó.
- Barát Erzsébet 1999: A nők érdekében folytatott kutatás és korlátai. *Replika*, 37. sz..
- B. Gáspár Judit – F. Várkonyi Zsuzsa 1985: Két második nem. *Valóság*, 38. évf., 7. sz.
- Bicskei, Éva 2006: “Our Greatest Treasure, the Child”: The Politics of Child Care in Hungary, 1945–1956.” In: *Social Politics. International Studies in Gender, State & Society*. Vol. 13, no. 2.
- Coronil, Fernando 1996: Beyond Occidentalism: Toward Nonimperial Geohistorical Categories. *Cultural Anthropology*. Vol. 11, no. 1.
- Delapina, Franz – Komlosy, Andrea 1991: Ungarn 1945 bis 1982. Zwischen Abkoppelung und Weltmarktintegration. In: Delapina, Franz et al. (szerk.): *Ungarn im Umbruch*. Wien, Verlag für Gesellschaftskritik.
- Ferge Zsuzsa é. n.: The varying rhythm of change of women's situation in Hungary. (Publikálatlan gépirat a szerző tulajdonában.)
- Fodor, Éva 2003: *Working Difference. Women's Working Lives in Hungary and Austria, 1945–1995*. Durham, North Carolina and London, Duke University Press.
- Forum: Is “Communist Feminism” a Contradictio In Terminis? 2007: *Aspasia. The International Yearbook of Central, Eastern, and Southern European Women's and Gender History*. Vol. 2.
- Frey Mária 1996: A nők helyzete a munkahelyen és a háztartásban. In: *Foglalkoztatás, jövedelmi viszonyok, munkatörvények. Munkatudományi tanulmányok*. h. n., Struktúra–Munkaügyi Kiadó.

- Gaál Ibolya 1997: *A szegényügy- és felnőttvédelmi szociálpolitika története Szabolcs–Szatmár megyében 1867–1989*. I–II. Nyíregyháza, Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Levéltár, I. k.
- Goven, Joanna 1993: *The Gendered Foundations of Hungarian Socialism: State, Society and the Anti-politics of Anti-feminism*. Publikálatlan PhD-dolgozat, University of California.
- Goven, Joanna 2002: Gender and Modernism in a Stalinist State. *Social Politics. International Studies in Gender, State & Society*. Vol. 9, no. 2.
- Hageman, Karen – Michel, Sonya (vendégszerk.) 2006: Special Issue: Perspectives on Child Care and Education in Eastern and Western Europe. In *Social Politics, International Studies in Gender, State & Society*. Vol. 13, no. 2.
- Haney, Lynne 2000: Familial Welfare, Building the Hungarian Welfare Society, 1948–1968. In: *Social Politics. International Studies in Gender, State & Society*. Vol. 7., no. 2.
- Haney, Linne 2002: *Inventing the Needy, Gender and the Politics of Welfare in Hungary*. Berkeley and London, University of California Press.
- Havas Gábor – Kemény István 1999: A magyarországi romákról. In: Fokasz Nikosz – Örkény Antal (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete 1945–1989*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Horváth Ágota 1999: Segélyekről, szegényekről. In: Fokasz Nikosz – Örkény Antal (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete 1945–1989*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Horváth Sándor 2005: Titkos kéjnök és úrifrankák. Prostitúció Sztálinvárosban. In: Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk.): *Házastárs? Munkatrs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- H. Sas Judit 1984: *Nőies nők és férfias férfiak. A nőkkel és a férfiakkal kapcsolatos társadalmi sztereotípiák élete, eredete és szocializációja*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Janky Béla 2005: A cigány nők társadalmi helyzete és tevékenysége. In: Nagy Ildikó, Pongrácz Tiborné, Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. h. n., Tárki.
- Kemény István 1976: A magyarországi cigányok helyzete. In: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest, MTA.
- Kemény István (szerk.) é. n.: *A magyarországi romák*. Útmutató Kiadó.
- Kende, Anna – Neményi, Mária 1999: Two Generations's Perceptions of Femininity in Post-Socialist Hungary. In: Pető, Andrea – Rásky, Béla (szerk.): *Construction. Reconstruction. Women, Family, and Politics in Central Europe 1945–1998*. Budapest and New York, Open Society Institute, Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut.
- Kovai Cecília 2008: „Élhető volt az a világ, de sok mindenben leredukált minket – tehát valamit kaptunk, valamit meg elvettek.” In: Kovács Éva (szerk.): *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. Budapest, MTA.
- Kovácsné Orolin Zsuzsa 1976: A mezőgazdaságban dolgozó nők élet- és munkakörülményei. In: *Nők, gazdaság, társadalom. Tanulmányok a nők helyzetéről*. Budapest, Szikra Nyomda.
- Lampland, Martha 1989: Biographies of Liberation. Testimonials to Labour in Socialist Hungary. In: Kruks, Sonia – Rapp, Rayna – Young B., Marilyn (szerk.): *Promissory Notes. Women in the Transition to Socialism*. New York, Monthly Review Press.

- Magyarország népessége és gazdasága. *Múlt és jelen* 1996: Budapest, KSH.
- Magyarország Statisztikai Évkönyve 1990 1991: Budapest, KSH.
- Magyarország Statisztikai Évkönyve/Statistical Yearbook of Hungary 2007 2008: Budapest, KSH.
- Magyarország Statisztikai Évkönyve 1994 1995: Budapest, KSH.
- Mezey Barna (szerk.) 1986: *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Mikos Ferenc 1986: Az új családjogi törvény. In: Balogh Sándor (szerk.): *Nehéz idők krónikája 1949–1953. Dokumentumok*. Budapest, Gondolat.
- Narayan, Uma 1997: *Dislocating Cultures. Identities, Traditions, And Third World Feminism*. New York, Routledge.
- Nowak, Basia A. 2005: Constant Conversations: Agitators in the League of Women in Poland during the Stalinist Period. *Feminist Studies*. Vol. 31, no. 3.
- Palasik Mária 2005: A nők tömeges munkábaállítása az iparban az 1950-es évek elején. In: Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk.): *Házastárs? Munkatárs? Vétélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Pest megye munkásai* 1971: h. n., Az MSZMP Központi Bizottsága.
- Popa, Raluca Maria 2003: The Socialist Project for Gender (In)Equality. A Critical Discussion. *Journal for the Study of Religious and Ideologies*, no. 6.. (Lásd: http://www.jsri.ro/old/html%20version/index/no_6/ralucapopa-articol.htm)
- Popa, Raluca Maria 2009: Translating Equality between Women and Men across Cold War Divides: Women Activists from Hungary and Romania and the Creation of International Women's Year. In: Penn, Shana – Massino, Jill (szerk.): *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist East and Central Europe*. New York and London, Palgrave Macmillan.
- Szűcs, Jenő 1983: *The Three Historical Regions of Europe: an Outline*. Budapest, Hungarian Academy of Sciences.
- Tóth Zsófia Eszter 2008a: „Gábor, csináljunk gyereket, hadd vessen cigánykerekét!” A megesezt lánytól az egyedülálló anyáig – a leányanyák megítélésének változása a szocialista időszakban. In: Bakó Boglárka – Tóth Zsófia Eszter (szerk.): *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Budapest, Nyitott Könyvműhely.
- Tóth Zsófia Eszter 2008b: „Az volt a jelszó, hogy hány cukorral kéri a feketét. A gyese csak csinálták.” A gyese levő nők mindennapjai a lakótelepeken az 1980-as években. In: Kovács Tímea (szerk.): *Lakótelepek. A modernitás laboratóriumai*. Budapest, Kijárat Kiadó.
- Turgonyi Zsuzsa – Garai Sándorné 1971: *Összefoglaló tanulmány a SZOT állásfoglalása és határozata (1970. július 2.) alapján végzett szakszervezeti munkánkról*. Sokszorosított (stencilezett) másolat.
- Varsa, Eszter 2005: Class, Ethnicity and Gender, Structures of Differentiation in State Socialist Employment and Welfare Politics, 1960–1980. The Issue of Women' Employment and the Introduction of the First Maternity Leave Regulation in Hungary. In: Schilde, Kurt – Schulte, Dagmar (szerk.): *Need and Care, Glimpses into the Beginnings of Eastern Europe's Professional Welfare*. Opladen and Bloomfield Hills, Barbara Budrich Publishers.
- Wolchik, Sharon L. – Meyer, Alfred G. (szerk.) 1985: *Women, State and Party in Eastern Europe*. Durham, North Carolina, Duke University Press.
- Zimmermann, Susan 1993: Die „Suche nach freier Arbeitskraft“: Nachholende Entwicklung und Frauenarbeit in Ungarn. In: Hasenjürgen, Brigitte – Preuß

Sabine (szerk.): *Frauenarbeit, Frauenpolitik in Afrika, Asien, Lateinamerika és Osteuropa. Internationale Diskussionen*. Münster, Westfälisches Dampfboot.
Zimmermann, Susan 2001: Wohlfahrtspolitik und die staatssozialistische Entwicklungsstrategie in der »anderen« Hälfte Europas im 20. Jahrhundert. In: Jäger, Johannes – Melinz, Gerhard – Zimmermann, Susan (szerk.): *Sozialpolitik in der Peripherie. Entwicklungsmuster und Wandel in Lateinamerika, Afrika, Asien und Osteuropa*. Frankfurt/M. und Wien, Brandes & Aspel und Südwind.

(Fordította: Csala Károly)

Munkás a fűtőházban, 1920